

**مطالعه اثرات طرح‌های ساماندهی فضا و سکونتگاه‌های روستایی در توسعه اجتماعی روستاها
(مطالعه موردی استان اردبیل)**

الهه آجودانی^۱

سیدحسن حسینی^۲

تاریخ وصول: ۱۳۹۴/۰۲/۰۵

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۴/۰۵/۱۷

چکیده

امروزه برنامه‌ریزی جهت توسعه پایدار روستاها به‌عنوان یکی از سرفصل‌های مسائل اقتصادی اجتماعی کالبدی و فضایی جای خود را باز نموده است و کشورها سعی می‌نمایند با بسیج امکانات و توانمندی‌های خود به اهداف توسعه در تمامی ابعاد اقتصادی و اجتماعی کالبدی فضایی نایل آیند عمران و توسعه روستایی، اقدامی بنیادی است که موجب اصلاح وضع اجتماعی، اقتصاد و فرهنگ روستا می‌شود که یقیناً با ترقی همه‌جانبه روستاها، مناطق شهری نیز تأثیر لازم را گرفته و رشد همه‌جانبه را در جامعه شاهد خواهیم بود. در صورت تحقق این توسعه دو اتفاق بزرگ خواهد افتاد یکی تثبیت جمعیت و دیگری مهاجرت معکوس به روستاها و اگر برعکس روستاها مورد بی‌مهری واقع شوند جمعیت جوان و تحصیل کرده و توانمند محیط مستعد و بکر روستا را رها کرده و در حاشیه شهرهای بزرگ ساکن می‌شوند. طرح‌های ساماندهی فضا و سکونتگاه‌های روستایی این امکان را فراهم نموده‌اند که نخست شناخت جامعی از منطقه ارایه شود و دوم اینکه علل و عوامل بروز هرگونه مشخصه اجتماعی اقتصادی ... تبیین گردد و سوم به‌عنوان برنامه‌ای جامع در یک افق زمانی ده‌ساله ویژگی‌های مختلف نقاط روستایی منطقه را پیش‌بینی نماید و راهکارهای اجرایی به‌منظور تحقق توسعه پایدار روستایی ترسیم شود. تحقیق حاضر به‌منظور بررسی نقش طرح‌های ساماندهی فضا و سکونتگاه‌های روستایی در توسعه روستاهای استان اردبیل می‌باشد. در تحقیق حاضر با استفاده از روش توصیفی - تحلیلی و تأکید بر نگرش کارشناسان دستگاه‌های استانی، شهرستانی، بخشی در سه بعد اجتماعی - فرهنگی، اقتصادی، کاربردی - محیطی از طریق آزمون آماری به بررسی نقش طرح‌های ساماندهی فضا و سکونتگاه‌های روستایی در توسعه روستاهای اردبیل و نیز به بررسی میزان تحقق‌پذیری پیشنهادها ارائه‌شده در این طرح‌ها پرداخت شده و همچنین مهم‌ترین دلایل عدم تحقق پیشنهادها مطرح‌شده در طرح‌های مذکور محدودیت اعتبارات عمرانی، ناهماهنگی دستگاه‌ها و سازمان‌های دست‌اندرکار توسعه روستایی و ضعف مشارکت مردمی را می‌توان نام برد.

واژگان کلیدی: طرح ساماندهی فضا و سکونتگاه‌های روستایی، توسعه اجتماعی روستا، روستا، توسعه فیزیکی و کالبدی روستایی، استان اردبیل.

elaheajodani@yahoo.com
hosseini672@gmail.com

۱- مدرس مدعو دانشگاه پیام نور و دانشجوی دکتری اقتصاد کشاورزی
۲- هیأت علمی دانشگاه پیام نور

مطالعه اثرات طرح‌های ساماندهی فضا و سکونتگاه‌های روستایی در توسعه اجتماعی روستاها...

مقدمه و بیان مسأله

توسعه روستایی فرآیندی جامع و چندبعدی است و زمانی تحقق می‌یابد که به ابعاد مختلف اقتصادی، اجتماعی، نهادی و کالبدی - محیطی آن توجه لازم صورت پذیرد، امری که در نظام برنامه‌ریزی کشور توجه چندانی به آن نشده است. حاکمیت نگاه بخشی در فرآیند برنامه‌ریزی کشور و فقدان دید کل‌نگر سبب شده تا هر بخش به صورت مجزا مورد توجه قرار گیرند. تعادل نداشتن و افزایش شکاف بین روستاها و شهرها، ضعف دسترسی سکونتگاه‌های روستایی به خدمات زیربنایی و رفاهی و... از جمله چالش‌هایی است که سکونتگاه‌های روستایی به‌ویژه از بعد کالبدی با آن‌ها روبه‌رو هستند. در فرآیند توسعه روستایی، انجام برنامه‌ریزی روستایی در قالب برنامه‌ها و طرح‌های مختلف از جمله مقوله‌های مهم و مؤثر در عرصه روستایی است که گاه تحقق و یا عدم تحقق اهداف توسعه در فضاهای روستایی رابطه مستقیمی با فرآیند انجام برنامه‌ریزی برای تحقق اهداف مورد نظر دارد. در این راستا کشور اسلامی ایران در راستای استراتژی توسعه محرومیت‌زدایی از نواحی روستایی و برقراری عدالت اجتماعی، پیوسته به ضرورت انجام مطالعات در زمینه برنامه‌ریزی روستایی تأکید داشته است. از دیدگاه توسعه پایدار مهم‌ترین چالش‌های توسعه روستایی در ایران؛ مهاجرت نیروی انسانی از نواحی روستایی است که موجب تضعیف اقتصاد و فرهنگ روستایی و پیرشدن شاغلان کشاورزی شده است و فضاهای روستایی را در وضعیت ناپایدار گذاشته و آینده آن‌ها را در پرده ابهام قرار داده است (تقدیسی و احمدی شاپورآبادی، ۱۳۹۱: ۱۳۳). مسلم است که در وضعیت امروزی، بقاء و پایداری روستاها به وجود منابع طبیعی، اقتصادی و اجتماعی محل بستگی دارد و این منابع به ثبات و جذب جمعیت مناطق روستایی کمک می‌کنند (آرجنت و دیگران، ۲۰۰۹: ۱۵). در کشورهای توسعه‌یافته نوسازی روستاها برای بقاء و پایداری آن‌ها با جدیت بیشتری دنبال می‌شود و این اقدامات به موضوع مهمی در فرآیند توسعه تبدیل شده‌اند (کلاک و تریف، ۱۹۸۷: کلاک و گودوین، ۱۹۹۲: فیلیپس، ۲۰۰۲: کلاک، فیلیپس و تفریت ۱۹۹۵؛ لويس، ۱۹۹۸). در این مسیر، این عوامل کلیدی در توسعه، نوسازی و بقاء روستاها نقش اصلی را ایفا می‌کنند: حس مالکیت، مهاجرت بازنشستگان به روستاها (آرجنت و همکاران، ۲۰۰۹: ۱۷). فرآیند جریان سرمایه، تحول فیزیکی مسکن و کاربری اراضی، تحول درآمد طبقه‌ی متوسط، املاک و مستغلات، سبک‌های کهن معماری مسکن، دیدگاه برنامه‌ریزان و دیدگاه‌های مهاجران بازگشته به روستاها (تونتز و گریو، ۲۰۰۲)، نوآوری، سرمایه‌گذاری قابل توجه و مورد نیاز برای به فعلیت رساندن نوآوری، حفاظت از دارایی‌های طبیعی ارزشمند، تماس‌های شخصی شبکه‌های اجتماعی متراکم (براون گراهام و لامب، ۲۰۰۸: ۱). از چند سده اخیر و با رشد پرشتاب صنعت و فناوری در جهان، عقب‌ماندگی مناطق روستایی بیشتر عیان گردیده است. از آنجایی که عموماً روستاییان نسبت به شهرنشینان دارای درآمد کمتری هستند و از خدمات اجتماعی ناچیزی برخوردار هستند، طبقات روستایی فقیرتر و آسیب‌پذیرتر محسوب می‌شوند که بعضاً منجر به مهاجرت آنان به سمت شهرها نیز می‌شود. علت این امر نیز پراکندگی جغرافیایی روستاها، نبود

صرفه اقتصادی برای ارائه خدمات اجتماعی، حرفه‌ای و تخصصی نبودن کار کشاورزی (کمبود بهره‌وری)، محدودیت منابع ارضی (در مقابل رشد جمعیت) و عدم مدیریت صحیح مسؤولان بوده است. به همین جهت، برای رفع فقر شدید مناطق روستایی، ارتقای سطح و کیفیت زندگی روستاییان، ایجاد اشتغال و افزایش بهره‌وری آنان، تمهید «توسعه روستایی» متولد گردید. بنا بر تعریف، برنامه‌های توسعه روستایی، جزئی از برنامه‌های توسعه هر کشور محسوب می‌شوند که برای دگرگون‌سازی ساخت اجتماعی - اقتصادی جامعه روستایی بکار می‌روند. این‌گونه برنامه‌ها را که دولت‌ها و یا عاملان آنان در مناطق روستایی پیاده می‌کنند، دگرگونی اجتماعی بر اساس طرح و نقشه نیز می‌گویند. این امر در میان کشورهای جهان سوم که دولت‌ها نقش اساسی در تجدید ساختار جامعه به‌منظور هماهنگی با اهداف سیاسی و اقتصادی خاصی به عهده دارند، مورد پیدا می‌کند. از سوی دیگر توسعه روستایی را می‌توان عاملی در بهبود شرایط زندگی افراد متعلق به طبقه‌ی کم‌درآمد ساکن روستا و خودکفاسازی آنان در روند توسعه کلان کشور دانست. در گذشته بعضی مدیران و سیاست‌گذاران امر توسعه، صرفاً بر «توسعه کشاورزی» متمرکز می‌شدند که امروز نتایج نشان داده است که توسعه روستایی صرفاً از این طریق محقق نمی‌شود. روستا جامعه‌ای است که دارای ابعاد اجتماعی مختلف است و نیازمند توسعه همه‌جانبه (یعنی توسعه روستایی) است نه صرفاً توسعه کسب‌وکار و نظامی به نام «کشاورزی». هرچند باید گفت که از طریق توسعه کشاورزی موفق نیز الزاماً توسعه روستایی محقق نمی‌شود. چون اولاً فواید توسعه کشاورزی عاید همه روستاییان نمی‌شود (بیشتر عاید زمین‌داران، بخصوص مالکان بزرگ، می‌شود)، ثانیاً افزایش بهره‌وری کشاورزی باعث کاهش نیاز به نیروی انسانی می‌شود (حداقل در درازمدت) و این خود باعث کاهش اشتغال روستاییان و فقر روزافزون آنان و مهاجرت بیشتر به سمت شهرها می‌شود. زیرساخت‌های روستایی را می‌توان سرمایه‌های عمومی و اجتماعی روستاها دانست که بدین جهت توسعه این زیرساخت‌های اجتماعی، فیزیکی و نهادی باعث بهبود شرایط و کیفیت زندگی و معیشت مردم محلی و ارتقای کارایی زندگی اجتماعی و اقتصادی آنان خواهد شد. به‌عنوان مثال، توسعه زیرساخت‌های اجتماعی همچون تسهیلات و خدمات بهداشتی و آموزشی، باعث بهبود کیفیت منابع انسانی و افزایش توانایی‌های آنان (در جایگاه‌های فردی و اجتماعی) خواهد شد. منظور از ایجاد، توسعه و نگهداری زیرساخت‌های روستایی، صرفاً تزریق نهاده‌های سرمایه‌ای به یک جامعه با تولید سنتی نیست، بلکه هدف ایجاد سازوکارها، نهادها و مدیریت جدیدی است که در عمل نیازمند مشارکت وسیع روستاییان است. درواقع این استراتژی، با همکاری مردم می‌تواند به‌طور آگاهانه، ارادی و موفقیت‌آمیز از دوران طراحی، برنامه‌ریزی و سرمایه‌گذاری گذر کند و به شرایط مطلوب پایدار وارد گردد. استراتژی توسعه اجتماعی محلی (جامعه‌ای)، اهداف توسعه اقتصادی - اجتماعی را توأمأً شامل می‌شود و نوید می‌دهد که هم‌پایه‌های نهادهای دموکراتیک را بنا نهد و هم در تأمین رفاه مادی روستاییان مشارکت نماید. از این دیدگاه، مردم هم وسیله توسعه هستند و هم هدف آن. طرح‌های توسعه روستایی چه به لحاظ ماهیت

مطالعه اثرات طرح‌های ساماندهی فضا و سکونتگاه‌های روستایی در توسعه اجتماعی روستاها...

طرح‌ها و چه به خاطر محدودیت امکانات و منابع دولتی، نیازمند مشارکت مردم در ابعاد وسیع هستند. در این استراتژی باید با تلفیق مناسب رویکردهای بالا به پایین و پایین به بالا، امکان مشارکت گسترده مردم را در فرآیند توسعه روستایی فراهم آورد. محورهای اصلی این استراتژی عبارت‌اند از:

- تأکید بیشتر بر نیازهای مردم
- تشویق و افزایش مشارکت مردم در هر مرحله از فرآیند برنامه‌ریزی
- بسط و ترویج سرمایه‌گذاری‌های کوچک که مردم قادر به اجرای آن باشند
- کاهش هزینه‌های مردم و در مقابل افزایش درآمدهای آنان
- تشویق مردم در جهت تداوم و نگهداری پروژه‌های توسعه (افزایش آگاهی‌های مردم و کاهش زمان و هزینه طرح‌ها و پروژه‌ها)

مشارکت در حکم وسیله‌ای برای گسترش و توزیع دوباره فرصت‌ها با هدف اتخاذ تصمیم‌های جمعی، همیاری در توسعه و بهره‌مندی همگانی از ثمرات آن است. این مشارکت می‌تواند در تمامی مراحل مختلف تصمیم‌گیری، اجرا (عملیات، مدیریت و اطلاع‌رسانی)، تقسیم منافع و ارزیابی وجود داشته باشد. در برنامه‌های مختلف توسعه‌ی جمهوری اسلامی نیز بر توسعه‌ی روستاها مانند گسترش تکنولوژی اطلاعات، گسترش راه‌های ارتباطی و سایر زیرساخت‌ها برای کاهش مهاجرت، تثبیت جمعیت روستایی، محرومیت‌زدایی، حفظ و توسعه‌ی محیط‌زیست (وزارت کشور، ۱۳۹۱) و... تأکید شده است. در نوسانات اقتصاد امروز، در تمامی کشورها، جوامع روستایی به دنبال استراتژی‌هایی برای ایجاد شغل، کسب‌وکار و انباشت سرمایه هستند. اگرچه تقریباً همه‌ی روستاها در عرصه‌ی رقابت در اقتصاد جدید جهانی، در تلاش برای ایجاد پایداری و حفظ آینده‌ی خود هستند، ولی این مسیر برای همه‌ی روستاها چندان روشن و مشخص نیست. روند گسترش تمدن اطلاعاتی و دیگر عوامل بی‌سابقه، در حال حاضر در حال تغییر دادن جهان هستند. این تغییرات، چالش‌ها و فرصت‌هایی را برای سکونتگاه‌های روستایی ایجاد کرده‌اند. شناخت و درک هرچه بیشتر آینده و ناشناخته‌هایی که فراروی انسان‌ها و جوامع روستایی قرار دارد، از اهمیت زیادی برخوردار است. این شناخت به ما کمک می‌کند تا از خطر رویارویی با ناشناخته‌ها دوری نماییم. همچنین، آینده‌شناسی این امکان را به انسان‌ها می‌دهد که یک‌قدم پیشتر از حال گام بردارند. گسترش وسایل ارتباطی و اطلاعاتی جدید، تأثیر روزافزون علم و فن‌شناسی در شکل‌گیری آینده، پدیدآمدن مسائل عظیم چندبعدی باوجود گوناگونی‌های علمی، اقتصادی، فن‌شناختی، سیاسی، فرهنگی و اجتماعی (مرادی‌پور و نوروزیان، ۱۳۸۴: ۴۵)؛ و علاوه بر آن، اتخاذ رویکردهای توسعه با استراتژی‌های اقتصاد با نفت یا بدون نفت در کشور، رشد و توسعه‌ی تکنولوژی اطلاعات و ارتباطات در روستاها، گسترش شهرنشینی، صنعتی‌شدن، گسترش مشاغل کوچک خانگی، افزایش سطح سواد، ارتباط دانشگاه‌ها با قلمروهای تولید مانند کشاورزی و... از جمله رویدادهای در حال وقوع هستند و احتمالاً رخدادهای آینده را تشکیل خواهند داد و تأثیر کلانی بر نظام سکونت‌ی انسان خواهند داشت و آن را دچار

تغییر و تحول خواهند کرد. شایان ذکر است سکونتگاه‌های روستایی، همچون هر پدیده‌ای، در معرض تحول و دگرگونی قرار دارند. طی چند دهه اخیر، اجرای برنامه‌ها و اقدامات متنوع توسط دستگاه‌ها و نهادهای مختلف از یک سو و پیشرفت و نوآوری در عرصه‌های اجتماعی و اقتصادی از دیگر سو، زمینه‌ساز دگرگونی‌هایی در محیط‌های روستایی شده است هرچند این تحولات و دگرگونی‌ها دارای منشأ بیرونی است با این حال جلوه‌های گوناگونی از این دگرگونی‌ها به‌طور مختلف و در زمینه‌های متنوع به‌ویژه در ابعاد کالبدی - فیزیکی تجلی یافته است؛ اما در کنار این‌ها بر اساس بررسی‌های انجام‌یافته یکی از مسائل اساسی جامعه روستایی در گذشته، فقدان برنامه‌ای برای سازمان‌دهی و تجهیز سنجیده و مناسب مراکز و فضاهای روستایی بوده است. به همین جهت پس از پیروزی انقلاب اسلامی طرح‌های ساماندهی فضاها و مراکز روستایی به‌عنوان راهبردی بااهمیت برای عمران و توسعه روستایی مورد تأکید و توجه قرار گرفت. به دلیل اهمیت این موضوع و تأثیر زیاد این‌گونه طرح‌ها در توسعه روستاها این پژوهش به دنبال نقش طرح‌های ساماندهی فضا و سکونتگاه‌های روستایی در توسعه روستاهای استان اردبیل و میزان تحقق‌پذیری کاربری‌های پیشنهادی گردید. بدین ترتیب در پنج فصل با بررسی توصیفی - تحلیلی به نقش طرح‌های ساماندهی فضا سکونتگاه‌های روستایی را در توسعه روستاهای سه بخش از شهرستان‌های بیله‌سوار، مشکین‌شهر و خلخال و نیز میزان تحقق‌پذیری برنامه‌های پیشنهادی طرح‌های مذکور پرداخته شد و بنا به نتایج به‌دست‌آمده پیشنهادهایی ارائه شد. امید است پژوهش حاضر گامی در جهت راهگشایی مشکلات روستاها باشد.

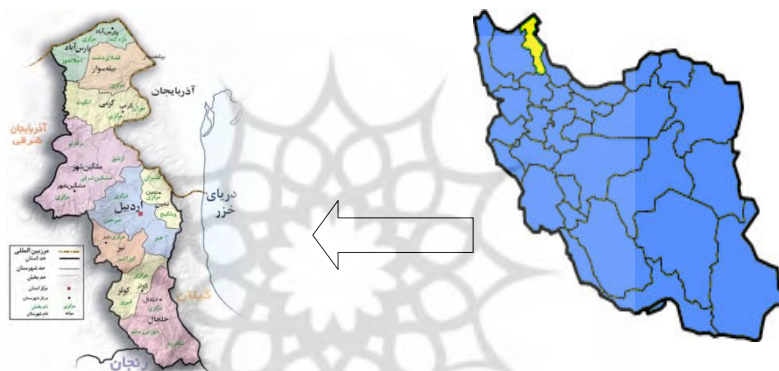
در این تحقیق سعی خواهد شد الگوهای در پیش گرفته‌شده در ساختار ساماندهی سکونتگاه‌های روستایی مورد توجه و تجزیه و تحلیل قرار گرفته و به دنبال هدف کلی زیر می‌باشد:

- ارزیابی میزان تأثیرگذاری طرح‌های ساماندهی در توسعه سکونتگاه‌های روستایی
- تعیین نحوه استفاده از یافته‌های مطالعات در برنامه‌ریزی‌ها و فعالیت‌های توسعه‌ای استان
- تعیین اصلاح ساختار موجود با هدف کاستن از مواد غیرضروری تخصیص و هزینه اعتبارات عمرانی و افزایش سهم اعتباری سطوح و مکان‌های مناسب، با هدف بهینه نمودن سرمایه‌گذاری‌های عمرانی.
- تعیین شفافیت اهمیت اجرای طرح‌های ساماندهی روستاها و نقش آن در میزان توسعه روستاها برای مسؤولین.

استان اردبیل با ۱۷۹۵۳ کیلومتر مربع وسعت در شمال غربی فلات ایران جای گرفته و حدوداً ۱/۰۹ درصد مساحت کل کشور را تشکیل می‌دهد. این استان از شمال با جمهوری آذربایجان، از جنوب با استان زنجان، از غرب با آذربایجان شرقی و از شرق با استان گیلان همسایه است. بر اساس آخرین تقسیمات کشوری در سال ۱۳۸۵، شهرستان‌های این استان عبارت‌اند از: اردبیل، بیله‌سوار، پارس‌آباد، خلخال، کوثر، گرمی، مشکین‌شهر، نمین و نیر. شهرستان اردبیل مرکز استان اردبیل است. این استان در سال مذکور، حدود ۱۲۲۸۱۵۵ نفر جمعیت داشته است که از این تعداد ۵۸ درصد در نقاط شهری و ۲۲

مطالعه اثرات طرح‌های ساماندهی فضا و سکونتگاه‌های روستایی در توسعه اجتماعی روستاها...

درصد در نقاط روستایی و عشایری سکونت داشته‌اند. ۵ شهرستان این استان حدود ۳۹۶ کیلومتر با کشور جمهوری آذربایجان مرز مشترک دارند. محصولات عمده زراعی استان گندم، جو، یونجه، عدس و سیب‌زمینی می‌باشند که بیشترین سطح زیر کشت را به خود اختصاص داده است. بر اساس آخرین تقسیمات سیاسی در آمارنامه سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان اردبیل سال ۱۳۸۸ دارای ۱۰ شهرستان، ۲۷ بخش، ۲۳ شهر، ۶۹ دهستان است (سالنامه آماری استان اردبیل، ۱۳۸۸). در استان اردبیل تاکنون ۱۱ طرح ساماندهی در ۹ شهرستان تهیه شده است که تاکنون هیچ‌گونه ارزیابی در این مورد انجام نگرفته است این پژوهش به ارزیابی ۳ طرح ساماندهی در سه شهرستان مشکین‌شهر، بیله‌سوار و خلخال می‌پردازد.

شکل (۱): موقعیت جغرافیایی استان اردبیل در کشور و نقشه استان

جدول (۱): توزیع طرح‌های ساماندهی فضا و سکونتگاه‌های روستایی تهیه شده در استان اردبیل

ردیف	شهرستان	عنوان	مجری	سال
۱	خلخال	طرح ساماندهی فضایی - کالبدی سکونتگاه‌های روستایی بخش خورش رستم	بنیاد مسکن	۱۳۷۹
۲	مشکین‌شهر	ساماندهی فضا و سکونتگاه‌های روستایی بخش مرکزی	بنیاد مسکن	۱۳۸۲
۳	پارس‌آباد	طرح ساماندهی سکونتگاه‌های روستایی شهر اصلاندوز	بنیاد مسکن	۱۳۸۱
۴	بیله‌سوار	طرح ساماندهی سکونتگاه‌های روستایی بخش مرکزی	بنیاد مسکن	۱۳۸۰
۵	کوثر	طرح ساماندهی کالبدی سکونتگاه‌های روستایی بخش فیروز	بنیاد مسکن	۱۳۸۹
۶	گرمی	ساماندهی فضایی - کالبدی سکونتگاه‌های روستایی دهستان اتکوت غربی	بنیاد مسکن	۱۳۷۸
۷	نمین	طرح ساماندهی روستاهای پراکنده دهستان گرده	بنیاد مسکن	۱۳۷۷
۸	بیله‌سوار	طرح ساماندهی روستاهای پراکنده	بنیاد مسکن	۱۳۷۸
۹	بیله‌سوار	طرح ساماندهی روستاهای پراکنده دهستان اجارود شرقی	بنیاد مسکن	۱۳۷۸
۱۰	خلخال	ساماندهی توسعه اقتصادی - اجتماعی فضاهای روستایی بخش مرکزی	بنیاد مسکن	۱۳۸۷
۱۱	اردبیل	ساماندهی توسعه اقتصادی - اجتماعی فضای روستایی بخش مرکزی هیر شهرستان اردبیل	بنیاد مسکن	۱۳۸۸

مأخذ: بنیاد مسکن انقلاب اسلامی و جهاد کشاورزی استان اردبیل

جمعیت ساکن در محدوده استان اردبیل طی سه دوره آماری ۱۳۶۵ و ۱۳۷۵ و ۱۳۸۵ مورد بررسی قرار گرفته است. بر اساس اطلاعات ارائه‌شده جمعیت این استان طبق نتایج حاصل از سرشماری جمعیت در سال ۱۳۶۵، معادل ۱۰۵۳۱۶۰ نفر بوده است. از این تعداد ۴۵۱۵۳۵ نفر معادل ۴۲/۹ درصد ساکن نقاط شهری و ۶۰۱۶۲۵ نفر معادل ۵۷/۱ درصد نقاط روستایی بوده‌اند. استان اردبیل در این دوره ۲/۱

مطالعات علوم اجتماعی ایران، سال سیزدهم، شماره پنجاهم، پاییز ۱۳۹۵

درصد از کل جمعیت کشور، ۱/۶ درصد از جمعیت شهری کشور و ۳ درصد جمعیت روستایی کشور را به خود اختصاص داده است.

تعداد ۵۸۸۷۹۹ نفر معادل ۵۰/۲ درصد در نقاط شهری و ۵۸۴۷۹۶ نفر معادل ۴۹/۸ درصد، از کل جمعیت شهری کشور ۱/۵ درصد و از جمعیت روستایی کشور ۲/۷ درصد بوده است. در این دوره نیز استان اردبیل جایگاه یازدهم را از نظر جمعیتی در کل کشور دارا بوده است. ادامه روند رشد جمعیت در دهه بعد نیز ادامه یافته و جمعیت استان در آخرین سرشماری عمومی نفوس و مسکن در آبان ماه سال ۱۳۸۵ به ۱۲۲۵۳۴۸ نفر افزایش یافته است. در این دوره میزان شهرنشینی نسبت به دوره‌های قبل افزایش یافته است و نقاط روستایی استان همانند سایر نقاط کشور جمعیت خود را به نفع نقاط شهری از دست داده‌اند. در این استان، ۷۱۵۵۹۷ نفر معادل ۵۸/۴ درصد ساکن نقاط شهری و ۵۰۹۳۸۸ نفر معادل ۴۱/۵۷ درصد ساکن نقاط روستایی بوده و ۳۶۳ نفر معادل ۰/۰۳ درصد نیز جمعیت غیر ساکن استان را شامل شده‌اند. در آخرین دوره سرشماری عمومی نفوس و مسکن سهم جمعیتی استان اردبیل از کل جمعیت کشور به ۱/۷ درصد کاهش یافته است. سهم جمعیت شهری این استان از کل جمعیت شهری کشور با نسبت ۱/۵ درصد ثابت مانده و سهم جمعیت روستایی استان از کل جمعیت روستایی کشور به ۲/۳ درصد کاهش یافته است (جدول شماره ۲).

جدول (۲): جمعیت خانوارهای معمولی در نقاط شهری و روستایی بر حسب شهرستان: آبان ۱۳۸۵

شهرستان		جمع		ساکن در نقاط شهری	
کل استان...	مرد و زن	مرد	زن	مرد	زن
اردبیل...	۱۲۲۳۸۸۱	۶۱۶۶۴۸	۶۰۹۳۳۳	۳۵۸۶۵۷	۳۵۴۲۴۶
بيله سوار...	۵۴۸۳۲	۲۷۸۴۷۷	۲۷۰۲۴۴	۲۱۵۷۵۸	۲۰۹۸۱۰
پارس آباد...	۵۵۰۳۶	۲۷۷۸۲	۲۷۲۴۴	۱۰۹۲۱	۱۰۴۳۷
خلخال...	۱۶۳۴۳۷	۸۱۷۵۴	۸۱۶۸۳	۴۰۸۷۷	۴۳۶۵۶
سرعین...	۹۳۴۳۵	۴۶۱۹۱	۴۷۲۳۴	۲۳۳۴۸	۲۴۳۹۲
کوثر...	۲۸۷۲۱	۱۴۴۰۶	۱۴۳۱۵	۳۴۹۴	۳۷۶۷
مشکین شهر...	۱۵۹۲۴۲	۷۹۶۱۴	۷۹۶۲۸	۳۵۲۰۶	۳۳۳۱۵
گرگی...	۹۱۲۷۰	۴۴۵۹۴	۴۶۶۷۶	۱۵۱۴۸	۱۵۶۰۱
نمین...	۵۹۶۶۰	۲۹۶۳۰	۳۰۰۱۰	۱۰۷۳۶	۱۱۱۲۳
تیر...	۲۴۲۸۸	۱۲۲۰۰	۱۲۰۸۸	۳۱۶۶	۳۱۴۵

جدول (۳): جمعیت خانوارهای معمولی در نقاط شهری و روستایی بر حسب شهرستان (دنباله)

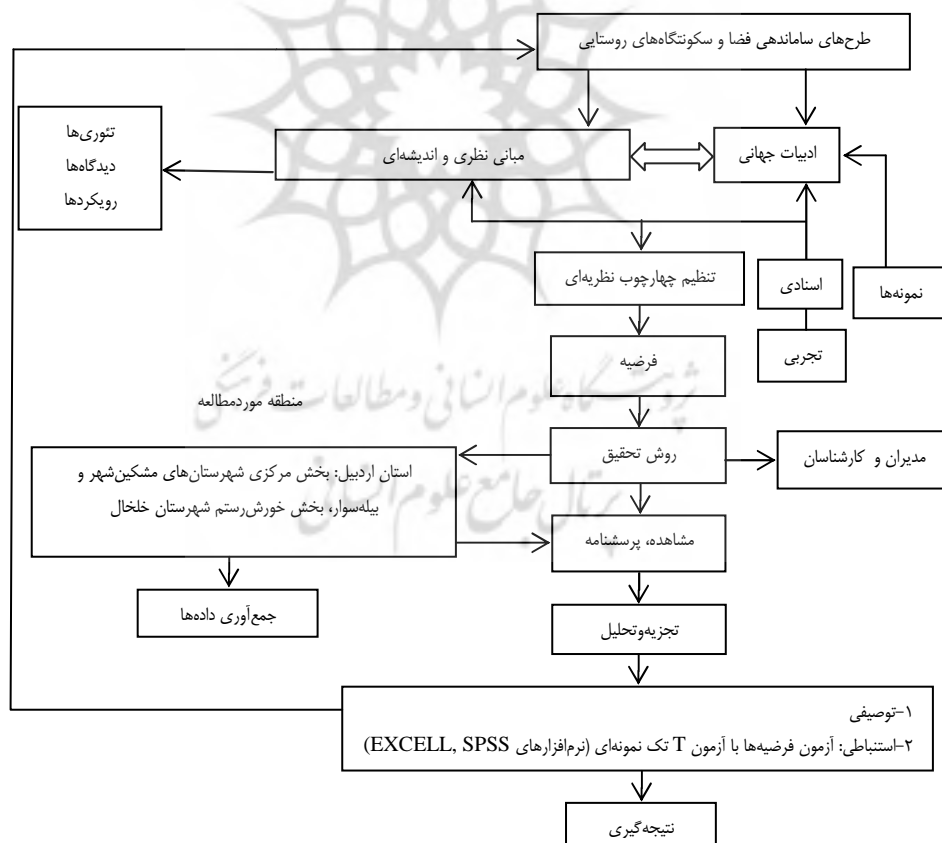
شهرستان		ساکن در نقاط روستایی		غیر ساکن	
کل استان...	مرد	زن	مرد	مرد	زن
اردبیل...	۳۵۵۸۰۱	۲۵۴۸۱۴	۱۹۰	۱۷۳	۰
بيله سوار...	۶۳۷۱۹	۶۰۵۴۵	۰	۰	۰
پارس آباد...	۱۶۸۶۱	۱۶۸۰۷	۰	۰	۰
خلخال...	۴۰۸۷۷	۳۹۰۲۷	۰	۰	۰
سرعین...	۲۲۸۴۲	۲۲۸۴۲	۰	۰	۰
کوثر...	۱۰۹۱۲	۱۰۵۴۸	۰	۰	۰
مشکین شهر...	۴۴۲۱۹	۴۶۱۴۰	۱۸۹	۱۷۳	۰
گرگی...	۲۹۴۴۶	۳۱۰۷۵	۰	۰	۰
نمین...	۱۸۸۹۴	۱۸۸۸۷	۰	۰	۰
تیر...	۹۰۳۱	۸۹۴۳	۰	۰	۰

مأخذ - مرکز آمار ایران

مطالعه اثرات طرح‌های ساماندهی فضا و سکونتگاه‌های روستایی در توسعه اجتماعی روستاها...

ابزار و روش تحقیق

در تحقیق حاضر، علاوه بر تصویرسازی آنچه هست به تشریح و تبیین دلایل چگونگی بودن و چرایی وضعیت مسئله و ابعاد آن پرداخته شده است. برای تبیین و توجیه دلایل، نیاز به تکیه‌گاه استدلالی محکمی بود. این تکیه‌گاه از طریق جستجو در ادبیات و مباحث نظری تحقیق و تدوین گزاره‌ها و قضایای کلی موجود درباره‌ی توسعه روستایی، طرح‌های ساماندهی فضا و سکونتگاه‌های روستایی و نقش آن در توسعه روستاها فراهم شده است؛ بنابراین، روش تحقیق مورد استفاده نوع کاربردی، به شیوه توصیفی و تحلیل است؛ زیرا ارزیابی نقش طرح‌های ساماندهی تحقیق بوده که نتایج حاصل از آن می‌تواند برنامه‌ریزان و تصمیم‌گیرندگان امر را در زمینه امور مدیریت و برنامه‌ریزی روستایی رهنمون باشد. از جنبه جمع‌آوری اطلاعات به‌ویژه در زمینه شناسایی و ارزیابی طرح‌های ساماندهی، تحقیق از نوع توصیفی است. افزون بر این توصیف ویژگی‌های جامعه مورد مطالعه و ویژگی‌های طبیعی و انسانی از نوع توصیفی بودن تحقیق را بیش‌ازپیش روشن می‌سازد و به دلیل ارتباط بین متغیرهای نقش طرح‌های ساماندهی فضا و سکونتگاه‌های روستایی در توسعه روستاها در سه بعد اصلی آن اجتماعی - فرهنگی، اقتصادی، محیطی - کالبدی از نوع تحلیلی است.

شکل (۲): مدل مراحل انجام پژوهش و کار میدانی (یافته‌های تحقیق)

در پژوهش‌های اجتماعی - اقتصادی، پردازش داده‌ها معمولاً در دو سطح انجام می‌گیرد. این سطح‌ها عبارت‌اند از: ۱- توصیف داده‌ها و ۲- تجزیه و تحلیل و تبیین روابط بین داده‌ها.

یکی از ویژگی‌های مهم تحقیقات توصیفی - تحلیلی، استفاده از ابزارهای استاندارد گردآوری داده‌ها می‌باشد که با دو شیوه داده‌های ثانویه و اسنادی - مراکز آمار و طراحی و استفاده از پرسشنامه و یا انجام مصاحبه حضوری یا افراد جامعه داده‌های مورد نیاز تحقیق (داده‌های اولیه) جمع‌آوری می‌شود. در این تحقیق جهت آزمون ۳ فرضیه نخست شاخص‌ها و متغیرهای پرسشنامه با مشورت با استادانی گردآوری گردید. سپس به روش طیف لیکرت در سه بعد اجتماعی - فرهنگی، اقتصادی، کالبدی - محیطی با پنج گزینه پاسخ آماده شد و از پاسخگویان (مدیران و کارشناسان استانی، شهرستان و بخشی) خواسته شد تا میزان هریک از موارد را در قالب ۵ طیف گزینه‌ای (لیکرت) بسیار زیاد، زیاد، متوسط، کم و بسیار کم علامت‌گذاری نماید. به منظور تجزیه و تحلیل یافته‌های تحقیق، ابتدا پرسشنامه‌های تکمیل شده کدگذاری شدند، سپس داده‌های کدگذاری شده به نرم‌افزار رایانه‌ای spss انتقال داده شد و با استفاده از آزمون آماری T تک نمونه‌ای به آزمون سه فرضیه پرداخته شد در مرحله توصیف داده‌ها، جامعه مورد مطالعه با توجه به متغیرهای مورد نظر توصیف شده و تصویری از وضعیت موجود ارائه گردید. پس از انجام عملیات آماری از جداول درصد، میانگین، نمودارها و ... استفاده شد.

در مرحله بعد یعنی در آزمون فرضیه چهارم جهت اطلاع و آگاهی از نحوه اجرا و اجرا نشدن پیشنهادهای ارائه شده در طرح‌های ساماندهی فضا و سکونتگاه‌های روستایی با مراجعه به میدان مورد مطالعه از تک تک اجزا و عدم اجرای پیشنهادهای اطلاعاتی به دست آمد و با استفاده از نرم‌افزار Excel (محاسبات ریاضی و آماری و نمودارها) توضیح و نشان داده شد. در این مطالعه جامعه آماری دربرگیرنده بخش‌هایی از استان اردبیل می‌باشد که دارای طرح ساماندهی فضا و سکونتگاه‌های روستایی می‌باشند که شامل ۱۱ طرح می‌باشد و عبارت‌اند از:

بخش مرکزی و بخش خورش رستم شهرستان خلخال، بخش مرکزی شهرستان مشکین شهر، بخش اصلاندوز شهرستان پارس‌آباد، بخش مرکزی و دهستان قشلاق شرقی و دهستان اجارود شرقی شهرستان بیله‌سوار، بخش فیروز شهرستان کوثر، دهستان انگوت غربی شهرستان گرمی، دهستان گرده شهرستان نمین، بخش مرکزی هیر شهرستان اردبیل.

جدول (۴): توزیع طرح‌های ساماندهی فضا و سکونتگاه‌های روستایی تهیه شده در استان اردبیل

ردیف	شهرستان	عنوان	مجری	سال
۱	خلخال	طرح ساماندهی فضای - کالبدی سکونتگاه‌های روستایی بخش خورش رستم	بنیاد مسکن	۱۳۷۹
۲	مشکین شهر	ساماندهی فضایی و سکونتگاه‌های روستایی بخش مرکزی	بنیاد مسکن	۱۳۸۲
۳	پارس‌آباد	طرح ساماندهی سکونتگاه‌های روستایی بخش اصلاندوز	بنیاد مسکن	۱۳۸۱
۴	بیله‌سوار	طرح ساماندهی سکونتگاه‌های روستایی بخش مرکزی	بنیاد مسکن	۱۳۸۰
۵	کوثر	طرح ساماندهی کالبدی سکونتگاه‌های روستایی بخش فیروز	بنیاد مسکن	۱۳۸۹
۶	گرمی	طرح ساماندهی فضای - کالبدی سکونتگاه‌های روستایی دهستان انگوت غربی	بنیاد مسکن	۱۳۷۸
۷	نمین	طرح ساماندهی روستاهای پراکنده دهستان گرده	بنیاد مسکن	۱۳۷۷
۸	بیله‌سوار	طرح ساماندهی روستاهای پراکنده دهستان قشلاق شرقی	بنیاد مسکن	۱۳۷۸
۹	بیله‌سوار	طرح ساماندهی روستاهای پراکنده دهستان اجارود شرقی	بنیاد مسکن	۱۳۷۸
۱۰	خلخال	ساماندهی توسعه اقتصادی - اجتماعی - فضاهای روستایی بخش مرکزی	جهاد کشاورزی	۱۳۸۷
۱۱	اردبیل	ساماندهی توسعه اقتصادی - اجتماعی - فضاهای روستایی بخش مرکزی هیر شهرستان اردبیل	جهاد کشاورزی	۱۳۸۸

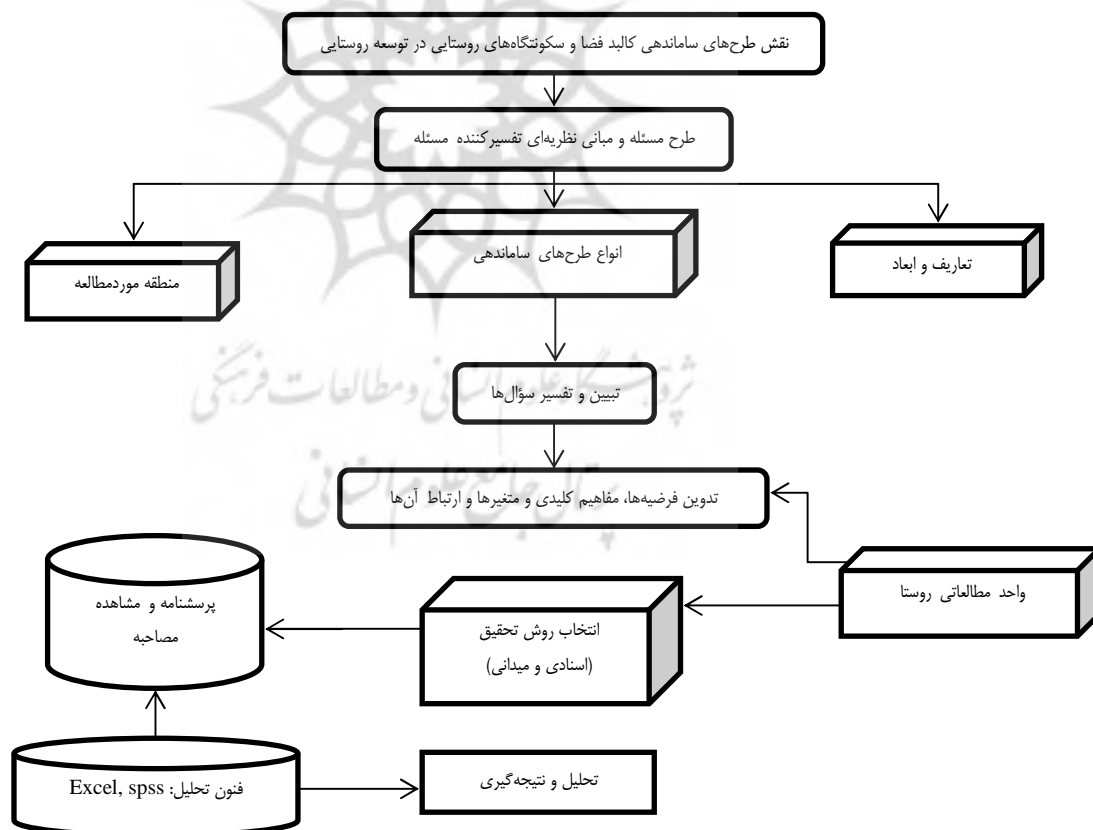
مآخذ: بنیاد مسکن انقلاب اسلامی و جهاد کشاورزی استان، ۱۳۸۹

مطالعه اثرات طرح‌های ساماندهی فضا و سکونتگاه‌های روستایی در توسعه اجتماعی روستاها...

برای تبیین فرضیه تحقیق، متغیرهای مورد مطالعه شامل طرح‌های ساماندهی منطقه مورد مطالعه، شاخص‌های توسعه به‌عنوان متغیر مستقل و بخش مرکزی روستاهای شهرستان بيله‌سوار و مشکين‌شهر و بخش فیروز خلخال متغیر وابسته است که هریک به اجزای خود تقسیم و مورد توصیف و تحلیل قرار گرفته است (جدول ۵).

جدول ۵ - متغیرهای مستقل و وابسته

متغیرهای مستقل	گروه‌های مربوط به هریک از متغیرهای مستقل
شاخص‌های اجتماعی - فرهنگی	میزان آشنایی، ارتباط با توسعه روستایی، آشنایی روستاییان، موفقیت، مشارکت مردم، کاهش مهاجرت، افزایش جمعیت، توزیع بهینه فضاهای آموزشی، طرح هادی، مراکز ICT
شاخص‌های اقتصادی	پسازي و مقاوم‌سازی مسکن روستایی، مسکن غیراستاندارد، افزایش درآمد روستاییان، اجرای طرح‌های عمرانی، افزایش اعتبارات عمرانی
شاخص‌های کالبدی - محیطی	مرغوبیت مصالح به‌کاررفته، افزایش کیفیت بناها، تراکم خانوار در واحد مسکونی، افزایش کیفیت راه‌های ارتباطی، مراکز خدمات ارتباطی، شبکه برق روستایی، استفاده بهینه کاربری اراضی، میزان تحقق کاربری پیشنهادی، افزایش بهداشت، توسعه گردشگری، افزایش سبزیگی
متغیرهای وابسته	گروه‌های مربوط به هریک از متغیرهای وابسته
توسعه بخش‌های منطقه مورد مطالعه	بخش مرکزی بيله‌سوار، بخش مرکزی شهرستان مشکين شهر، بخش خورش رستم شهرستان خلخال

شکل (۳): مدل مفهومی تحقیق

بحث و نتیجه‌گیری

در شرایطی که جامعه روستایی با مسائلی روبرو است مطالعه ساماندهی روستا نمی‌تواند در قالب شرح خدمات و سیاست متداول طرح‌های شهرستان و یا هادی و . . . مطالعه شود نگاهی به چگونگی اجرای طرح‌های ساماندهی فضا و سکونتگاه‌های روستایی مناطق مورد مطالعه نشان می‌دهد که بخش اعظم آن‌ها تحقق پیدا نکرده است زیرا در تدوین و تنظیم آن‌ها اولاً همه مسائل به‌طور دقیق مورد توجه قرار نگرفته‌اند و ثانیاً، نه‌تنها نظرات مردم ملحوظ نشده است بلکه تا حد امکان طرح تا مرحله تصویب و حتی در مواردی بعد از تصویب از مردم مخفی نگه داشته می‌شود لذا روند فعالیت‌های مردم سو و سمت خود را دارد و طرح‌ها هم حرفه‌ای خود را سعی در انطباق آن‌ها بعضاً مشکلات سیاسی و اجتماعی هم پدید می‌آورد. در واقع رویکرد غیربومی به نحوه تهیه طرح‌های ساماندهی، تکیه بر استانداردهای طراحی شهری یا مشارکت ندادن روستائیان و عدم استفاده از نظرات اهالی و ضعف مشاورین و متخصصین و مسئولان ناآشنا به طرح‌های ساماندهی در منطقه مورد مطالعه موجب ناکارآمدی طرح‌های ساماندهی فضا و سکونتگاه‌های روستایی شده است. از سوی دیگر محدودیت اعتبارات عمرانی و منابع مالی تخصیص اعتبارات بدون در نظر گرفتن اعتبار مورد نیاز پروژه‌ها در امر توسعه روستایی موجب نزول کیفیت کالبدی و بروز مشکلات و نابسامانی محیطی در روستاها گردیده است.

ناهماهنگی دستگاه‌ها و سازمان‌های دست‌اندرکار توسعه روستایی و عدم مدیریت واحد بر روستاها و ضعف نظارت از دیگر مشکلات طرح‌های روستایی می‌باشد این بحث هم در سطح دستگاه‌های اجرایی دولتی و هم در سطح نهادهای محلی قابل مشاهده است.

همچنین عدم توجه به اولویت‌های ارائه‌شده در طرح‌های مطالعه شده از سوی برنامه ریزان و مدیران در زمینه اجرای طرح‌های روستایی باعث صرف هزینه‌های بالا و عدم پیشرفت مناسب پروژه‌ها و به‌صورت کلی عدم تحقق کامل طرح‌ها گردیده است تشکیل اداره کل امور روستایی در استانداری‌ها که به‌منظور هماهنگ کردن این دستگاه‌ها تشکیل گردیده تا به امروز نتوانسته است تأثیر مهم و قابل دفاعی در این خصوص داشته باشد.

مطالعات وضع موجود و تجزیه و تحلیل طرح‌های مورد مطالعه نشان داد که این طرح‌ها نسبتاً جامع بوده و همه زمینه‌های محیطی، اقتصادی، اجتماعی و فضایی - کالبدی را در برمی‌گیرد. ولی متأسفانه نتیجه این طرح‌ها صرفاً ماهیت فضایی - کالبدی و پیشنهاد‌های مشخصی در آن برای ساماندهی اقتصادی - اجتماعی نواحی روستایی از جمله در زمینه‌های تولید و اشتغال وجود ندارد.

با عنایت به موضوعات طرح‌شده در بخش‌های پیشین به‌دست آمده موارد زیر جهت تحقق برنامه‌های طرح‌های ساماندهی پیشنهاد می‌گردد:

- اجرای هر طرحی مستلزم کسب شناخت از شرایط مطلوب و پتانسیل‌های تسهیل‌کننده از یک سو و موانع و تنگنای پیش رو، از سوی دیگر است در اغلب روستاهای تحت مطالعه، عدم زمینه‌یابی و

مطالعه اثرات طرح‌های ساماندهی فضا و سکونتگاه‌های روستایی در توسعه اجتماعی روستاها...

امکان‌سنجی اجرای طرح منجر به بروز نارضایتی از شیوه اجرای طرح و همچنین ناخرسندی از مجریان و حتی نهادهای محلی شده است. از این‌رو زمینه‌یابی و امکان‌سنجی پیشنهادهای مندرج در طرح امری ضروری است در این مسیر توجه به مکان و میزان مشارکت ساکنان بومی در طرح اهمیت خاصی دارد. - توجه به رأی و نظر مردم و تجربیات آن‌ها به‌ویژه در مرحله تهیه طرح و تصویب آن بسیار حائز اهمیت می‌باشد مشارکت مردم زمانی امکان‌پذیر شده و تأثیر مطلوبی در اجرای طرح و محقق شدن طرح به‌جای خواهد نهاد که روستاییان از همان ابتدا نسبت بدان احساس تعلق پیدا کنند نهادهای محلی نیز بیش از مردم می‌باید مدنظر باشند زیرا آن‌ها رهبران محلی جامعه روستایی می‌باشند.

- یکی از جنبه‌های پراهمیت و بنیادین در ارتباط با تهیه طرح قابلیت و کارآمدی مشاوران طرح می‌باشد. اکثر مشاوران طرح‌های روستاهای مورد مطالعه، از نقص‌های متعددی برخوردارند که مهم‌ترین آن صوری برخورد کردن با کالبد روستا، بدون توجه کافی به جنبه‌های اجتماعی و فرهنگی و اقتصادی آن است به‌کارگیری مشاورانی که دارای تخصص برنامه‌ریزی روستایی می‌باشند بسیاری از چنین نقایص را برطرف خواهند کرد.

- کمیته‌های فنی کارگروه مسکن و شهرسازی که وظیفه بررسی طرح‌های پیشنهادی را به‌عهده دارند می‌بایست از اعضای ترکیب یافته باشند که در حوزه‌های مختلف حیات روستایی صاحب‌نظر باشند. اعضای این کمیته‌ها می‌بایست حتی‌الامکان متشکل از متخصصین رشته‌های معماری و نوسازی روستاها، گرایش‌های متعدد جغرافیا، عمران، محیط‌زیست، اقتصاد، جامعه‌شناسی و سایر رشته‌های مرتبط با جامعه روستایی باشند.

- اصلاح قوانین مربوط به روستاها و تفکیک وظایف دستگاه‌های اجرائی و مشخص شدن متولی روستاها از مهم‌ترین برنامه‌هایی است که می‌تواند آشفته‌گی برنامه‌ریزی حاضر را در مورد روستاها برطرف کرده و باعث سرعت بخشیدن به روند توسعه روستاها گردد.

- افزایش آگاهی متولیان محلی، مدیران و مسئولان و کارشناسان استانی و شهرستانی مرتبط با امور روستایی و ضرورت توجه آنان به‌منزله سازمانی از طریق آموزش می‌تواند سبب اجرایی شدن طرح و رعایت ضوابط و مقررات گردد.

- توجه ویژه از طرف مدیران و مسئولین استانی و شهرستانی به طرح‌های مطالعاتی و تهیه‌شده در امر توسعه روستاها و استفاده از پیشنهادهای راهبردهای تهیه‌شده در طرح در اجرای برنامه‌ها و پروژه‌ها و جلوگیری از سلیقه‌ای برخورد کردن در اجرای طرح‌ها و پروژه‌ها.

- تهیه طرح‌های ساماندهی که از طرف قانون‌گذار و مجلس شورای اسلامی در جهت توسعه روستاها ضرورت یافته است و می‌بایست پس از تصویب و ابلاغ به قوه مجریه به لحاظ اهمیت آن‌ها در کلیه استان‌ها و برای هر بخش در یک مقطع زمانی تهیه و با توجه به اهمیت طرح اولویت‌ها مشخص و به‌عنوان چشم‌انداز توسعه در اجرای برنامه‌های توسعه روستایی قرار گیرد که از این طریق با توجه به

الویت بندی‌های انجام‌گرفته از برخوردهای سلیقه‌ای توسط مسئولین و دخالت نمایندگان مجلس جلوگیری مجلس شده و باعث سرعت بخشیدن به اجرای طرح‌های ساماندهی گردد.

- سازمان جهاد کشاورزی و بنیاد مسکن به‌صورت جداگانه تهیه طرح‌های ساماندهی فضا و سکونتگاه‌های روستایی را عهده‌دار می‌باشند که این‌گونه شیوه تهیه طرح برای توسعه روستاها شیوه غلط بوده و بایستی در تهیه طرح‌های ساماندهی که هدف آن توسعه روستاها می‌باشد توسط یک نهاد مطالعه گردد لذا تهیه طرح ساماندهی توسط یک نهاد که می‌تواند موفق‌تر و از هدر رفتن اعتبارات و موازی کاری جلوگیری نماید تهیه گردد.

منابع و مأخذ

- ۱- آسیایش، ح. (۱۳۷۶). اصول و روش‌های برنامه‌ریزی روستایی. انتشارات پیام نور.
- ۲- آمار، ت. (۱۳۷۵). امکان‌سنجی استقرار بهینه سکونتگاه‌های روستایی بخش رحمت‌آباد و بلوکات. مجموعه مقالات سمینار ساماندهی روستاهای پراکنده. ص ۳۲-۴۴.
- ۳- ازکیا، م؛ غفاری، غ. (۱۳۸۳). توسعه روستایی با تأکید بر ایران. انتشارات نی.
- ۴- افتخاری، ع. ر؛ آزاد ارمکی، ت. (۱۳۷۹). اقتصاد توسعه پایدار. مرکز مطالعات و پژوهش‌های بازرگانی.
- ۵- افتخاری، ع. ر. (۱۳۸۲). جایگاه روستا در فرآیند توسعه ملی از دیدگاه صاحب‌نظران. موسسه توسعه روستایی ایران.
- ۶- افراخته، ح. (۱۳۷۵). ارزشیابی نتایج حاصله از اجرای طرح‌های ساماندهی روستایی در کشور «مطالعه موردی استان سیستان و بلوچستان». مجموعه مقالات سمینار ساماندهی روستاهای پراکنده. ص ۸۶-۹۷.
- ۷- باباپور، ع؛ پرنیان، ح؛ محمدی سراب، ع؛ اسماعیلی نیری، ی. (۱۳۸۳). جغرافیای استان اردبیل. نشر کتاب‌های درسی ایران.
- ۸- پاپلی یزدی، م. ح؛ امیرابراهیمی، م. (۱۳۸۶). نظریه‌های توسعه روستایی. انتشارات سمت.
- ۹- پورطاهری، م؛ افتخاری، ع. ر؛ بدری، س. (۱۳۹۰). راهبردها و سیاست‌های توسعه کالبدی سکونتگاه‌های روستایی. نشر بنیاد مسکن انقلاب اسلامی.
- ۱۰- تودارو، م. (۱۳۶۸). توسعه اقتصادی در جهان سوم. جلد دوم. مترجمان غلامعلی فرجادی و حمید سهرابی. نشر سازمان برنامه‌و بودجه.
- ۱۱- تقدیسی، ا؛ احمدی شاپورآبادی، م. ع. (۱۳۹۱). مهاجرت و سالخوردگی جمعیت روستایی ایران: چالشی فراروی توسعه پایدار روستایی. فصلنامه تحقیقات جغرافیایی. ۲۷ (۱۰۴). ص ۱۶۴-۱۳۳.

مطالعه اثرات طرح‌های ساماندهی فضا و سکونتگاه‌های روستایی در توسعه اجتماعی روستاها...

- ۱۲- جمعه‌پور، م. (۱۳۸۵). مقدمه‌ای بر برنامه‌ریزی توسعه روستایی. دیدگاه‌ها و روش‌ها. انتشارات سمت.
- ۱۳- رضوانی، م. (۱۳۷۵). ساماندهی روستاهای پراکنده در جلگه دشتیاری. مجموعه مقالات سمینار ساماندهی روستاهای پراکنده. ص ۳۲۳-۳۳۷.
- ۱۴- رضوانی، م. (۱۳۸۳). مقدمه‌ای بر برنامه‌ریزی روستایی در ایران. نشر قومس.
- ۱۵- زمردیان، م. (۱۳۶۴). اصول و مبانی عمران ناحیه‌ای. چاپ طلوع آزادی.
- ۱۶- سبجانی، ف. (۱۳۸۸). بررسی میزان تحقق کاربری‌های پیشنهادی در افق زمانی طرح‌های هادی روستایی در استان اردبیل دانشگاه آزاد اسلامی واحد رشت.
- ۱۷- شهبازی، ا. (۱۳۷۲). توسعه و ترویج روستایی. انتشارات دانشگاه تهران.
- ۱۸- صرافی، م. (۱۳۷۷). مبانی نظری توسعه منطقه‌ای. سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی.
- ۱۹- صرافی، م. (۱۳۷۵). توسعه پایدار و مسئولیت برنامه‌ریزان شهری. مجله معماری و شهرسازی دوره ششم. شماره ۵.
- ۲۰- طالب، م؛ عنبری، م. (۱۳۸۵). جامعه‌شناسی روستایی در ایران (با تأکید بر ابعاد تغییر و توسعه در جامعه روستایی ایران). انتشارات دانشگاه تهران.
- ۲۱- طرح ساماندهی سکونتگاه‌های روستایی بخش مرکزی شهرستان بيله‌سوار (۱۳۸۱). بنیاد مسکن انقلاب اسلامی استان اردبیل.
- ۲۲- طرح ساماندهی روستایی فضایی - کالبدی سکونتگاه‌های روستایی بخش خورش رستم شهرستان خلخال (۱۳۷۹). بنیاد مسکن و انقلاب استان اردبیل.
- ۲۳- طرح ساماندهی فضا و سکونتگاه‌های روستایی بخش مرکزی شهرستان مشکین‌شهر (۱۳۸۲). بنیاد مسکن انقلاب اسلامی استان اردبیل.
- ۲۴- طرح ساماندهی کالبدی سکونتگاه‌های روستایی بخش فیروز شهرستان کوثر (۱۳۸۹). بنیاد مسکن انقلاب اسلامی استان اردبیل.
- ۲۵- سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی. سرشماری نفوس و مسکن (۱۳۷۵).
- ۲۶- سالنامه آماری (۱۳۸۵). استان اردبیل.
- ۲۷- مطیعی لنگرودی، ح. (۱۳۸۲). برنامه‌ریزی روستایی با تأکید بر ایران. انتشارات جهاد دانشگاهی مشهد.
- ۲۸- موسسه توسعه روستایی ایران (۱۳۸۱). گزارش هم‌اندیشی توسعه روستایی. محور شماره ۲۴. مجموعه مقالات همایش چالش‌ها و چشم‌اندازهای توسعه ایران. موسسه عالی آموزش و پژوهش مدیریت و برنامه‌ریزی. ص ۱-۱۴.

۲۹- سازمان برنامه و بودجه (۱۳۷۲). مستندات برنامه دوم اقتصادی. اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران (۷۷-۱۳۷۳). جلد نهم. وضعیت گذشته. موجود و برنامه‌های توسعه بخشی سازمان برنامه و بودجه.

۳۰- مجتهدزاده، غ. (۱۳۶۸). مقدمه‌ای بر اصول و مبانی برنامه‌ریزی منطقه‌ای.

۳۱- مرکز آمار ایران (۱۳۸۵). فرهنگ آبادی‌های کشور سال ۱۳۸۵. شهرستان خلخال.

۳۲- مرکز آمار ایران (۱۳۸۵). فرهنگ آبادی‌های کشور سال ۱۳۸۵. شهرستان مشکین شهر.

۳۳- مرکز آمار ایران (۱۳۸۵). فرهنگ آبادی‌های کشور سال ۱۳۸۵. شهرستان بیله‌سوار.

۳۴- وزارت کشور (۱۳۹۱). مستندات قانون برنامه‌ی چهارم توسعه اجتماعی. اقتصادی و فرهنگی

شهر تهران: وزارت کشور.

35- Anita Brown, G., & Lambe, W., (2008). Measures and Methods: Four Tenets for Rural Economic Development in the New Economy. Carsey Institute, Policy Brief, 9, 1-8.

36- Cloke, P., & Goodwin, M., (1992). Conceptualizing countryside change: from post - Fordism to rural structured coherence. Transactions of the Institute of British Geographers, (17), 321-336.

37- Cloke, P., & Thrift, N. (1987). Intra - class conflict in rural areas. Journal of Rural Studies, 3(4), 321-333.

38- Cloke, P., Phillips, M., & Thrift, N., (1995). The new middle classes and the social constructs of rural living. In Butler, T., & Savage, M., (Eds.), Social change and the middle classes (Pp. 220-23). London: UCL Press.

39- Dunphy, K. (2009). Developing and Revitalizing Rural Communities through Arts and Creativity: Australia. Prepared for the Creative City Network of Canada.

40- Phillips, M. (2002). The production, symbolization and socialization of gentrification:

41- Impressions from two Berkshire villages. Foresight Journal, 27, 282-308.

42- Tonts, M., Greive, S., (2002). Commodification and creative destruction in Australian rural landscape The Case of Bridgetown, Western Australia. Australian Geographical Research, 40(1), 58-70.